

- 120 Pauler 2. 68.  
 121 Schematizmus 28.  
 122 Borosy 210.  
 123 Schematizmus uo.  
 124 Schematizmus uo.; Kristó 1998.  
 125 Bunyitai 101.  
 126 Schematizmus 30.  
 127 HÁZI JENŐ: Sopron középkori egyháztörténete. *Győr-egyházmegye múltjából*, 4. szám I. rész 1939. 269–270.  
 128 FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI. Budae, 1829–1844. IV/II. 323–324.  
 129 Jenei 105–112.  
 130 Schematizmus 32.  
 131 Schematizmus 33.

HALMÁGYI MIKLÓS

## Európa keresztény hitre térésének néhány kérdése

A keresztény vallás az európai kultúra egyik meghatározó eleme. Hosszú folyamat eredménye volt azonban, amíg a mai Európa területén élő népek keresztény hitre tértek. Nem vállalkozom rá, hogy bemutassam Európa krisztianizációjának történetét, csupán annak néhány érdekes kérdésére keresek választ. Hogyan jutott el a keresztény hit a pogány népekhez (I.)? Miért vették fel ők az új hitet (II.)? Hogyan hidalták át a térítők a nyelvi különbséget, mely köztük és leendő híveik közt fennállt (III.)? Ezen kívül rámutatok arra, hogy a hittérítés folyamat volt, melyet visszaesések tettek rögzössé (IV).

### I. Hogyan jutott el a kereszténység a pogány népekhez?

A keresztény hit a barbárokhoz részben hadifoglyok révén jutott el. A gótok is valószínűleg foglyaiktól hallottak először Krisztus híteről. Wulfila (Ulfilas) püspök (IV. sz.), aki a Biblia nagyrészét gót nyelvre fordította, gót apától származott ugyan, anyai nagyszülei azonban kappadóciai hadifoglyok voltak.<sup>1</sup> A skandinávok IX. századi térítője, Rikdag a svédek kikötőjében, Birkában keresztény foglyokat talált, akik örültek, hogy végre részesülhettek a szentségekben.<sup>2</sup> Hasonló dologról olvashatunk Pilgrim, passai püspök (971–991) levelében. Ő volt a magyarok térítésének egyik szervezője és eredményeiről levélben dicsekedett el VI. Benedek pápának. Pilgrim szerint, amikor a hittérítők elkezdtek keresztelni a magyarokat, a magyarok keresztény foglyai örültek, hogy újra szabadon gyakorolhatják a hitüket.<sup>3</sup>

A térítés nagyrészt azok érdeme volt, akik elhagyták szülőföldjüket, vállalták a veszélyt azért, hogy a pogány népeket keresztény hitre vezessék. Az ezredforduló idején ösztönző erőt jelenthetett számukra a közelgő végítéletnek a tudata. Az Evangélium szerint hirdetni

fogják az örömhírt az egész világon, és csak utána jön el a vég. A térítők így abban a tudatban munkálkodhattak, hogy tevékenységük közelebb hozza az idők végét.<sup>4</sup>

A térítésben nagy szerepe volt a házasságkötésnek is. Több példát találunk arra, hogy a pogány fejedelemhez keresztény felesége révén jut el a keresztény hit, esetleg az ő hatására tér meg. Clodvig frank királynak (481–511) keresztény felesége volt, Chrodichilde.<sup>5</sup> Ethelbert, Kent királyához (560–616) azzal a kikötéssel adták hozzá Bertát, a frank királylányt, hogy új hazájában is szabadon gyakorolhatja hitét, és magával vihet egy püspököt. Így Ethelbert számára már nem volt ismeretlen a kereszténység, amikor megérkezett hozzá Nagy Szent Gergely pápa (590–604) küldötte, Augustinus, hogy megtérítse a népet.<sup>6</sup> Edwinnek, Northumbria királyának (616–633) szintén keresztény felesége volt.<sup>7</sup> Mieszko lengyel fejedelem (960–992) pogány szokásait cseh felesége, Dobrava gyomlálta ki.<sup>8</sup> Mieszko házassága azért is érdekes, mert nem a közeli nagyhatalomból, a Német Birodalomból házasodott, hanem Csehországból, tehát egy olyan országból, ahol még fiatal volt a kereszténység.<sup>9</sup> A Kijevi Rusz fejedelme, Vlagyimir (980–1015) bizánci menyasszonya, Anna hatására keresztelkedett meg. Az Orosz Őskronika szövegéből megtudhatjuk, hogy a hercegnő nem lelkesedett a pogányok közé menni. Fivéréi azonban meggyőzték őt, hogy Isten általa fogja bűnbánatra indítani a ruszokat, és megmentheti a görögöket a rusz támadástól. Anna ezután hajózott át a tengeren Vlagyimirhoz, a vőlegényéhez.<sup>10</sup>

## II. Mi bírta rá a pogányokat a megtérésre?

Nyilván szerepe volt benne a hittérítők, esetleg a házastárs rábeszélésének. Találunk azonban más okokat is. Elképzelhető, hogy a pogányok a keresztény vallástól nagyobb sikert reméltek, mint korábbi hitüktől. A gótok egyes kutatók szerint azután tértek át a keresztény hitre, miután királyuk, Fritigern legyőzte vetélytársát, a keresztényüldöző Atanarichot.<sup>11</sup> A frank történelemben is olvashatunk hasonló esetről. Toursi Gergely elbeszéli, hogy Clodwig király az alamannokkal vívott csatában tett fogadalmat, hogy felveszi felesége, Chrodichilde hitét, ha győzedelmeskedik.<sup>12</sup> Brémai Ádám leírja, hogy az északiak a csatában, szorult helyzetükben isteneikhez kiáltanak, és azt tapasztalták, hogy a keresztény Isten jobban segíti őket, mint a többi.<sup>13</sup> Ezek a példák azt igazolják, hogy a pogányok a földi sikerek kedvéért választják a keresztény hitet.<sup>14</sup> Más szövegek arról számolnak be, hogy a pogányok felismerik: a kereszténység jobb magyarázatot ad életük kérdéseire, mint korábbi hitük. Beda Venerabilis írja le következő történetet. Northumbria királyának, Edwinnek egyik főembere beismeri, korábbi hitük nem magyarázta meg, mi van a születés előtt és mi lesz a halál után. Azt javasolja, hogyha a kereszténység biztosabban mond ezekről a dolgokról, akkor azt a hitet kell követni.<sup>15</sup> Toursi Gergely gestájában is olvashatunk hasonló esetről. Eszerint, amikor Clodwig be akarja jelenteni a frank harcosoknak, hogy megkeresztelkedik, a frankok meg sem várják, amíg királyuk megszólal, és így kiáltanak: „Elhagyjuk a halandó istent, kegyes király, és készek vagyunk azt az Istent követni, akiről Remigius azt hirdeti, hogy halhatatlan.”<sup>16</sup> Mért mondják a harcosok, hogy régi istenük halandó? A germán hitvilágban találunk erre magyarázatot. A germán hit szerint a világ végén meghalnak az istenek. Clodwig népe inkább a halhatatlan Isten oldalán akart állni, annak az oldalán, akié a végső győzelem lesz.<sup>17</sup>

A megtérésről szóló történetek bővelkednek a csodák leírásában. Ezek többnyire a hittérítő szent által mennek végbe. Widukind ír le egy történetet egy Poppa nevű térítőről, aki

a dánok között járt. Harald, dán király előtt tüzesvaspróbával tett tanúságot hite mellett.<sup>18</sup> A történetet Thietmar és Brémai Ádám is közli. Brémai Ádám szerint Poppo még viasszal is leöntette magát, és meggyújtották a ruháját, de csak a ruhája égett el, ő maga sértetlen maradt.<sup>19</sup> Fraesdorff szerint a korabeli forrásokban észak fogalmához a hideg, a zordság, a pogányság kapcsolódik, a délhez pedig a meleg, a vidámság és a kereszténység. Értelmezése szerint ezek a tulajdonságok ütköznek egymással a Poppóról szóló legendában.<sup>20</sup>

Vannak olyan elbeszélések is, melyekben nem a hittérítő műveli a csodát. Ilyet olvashatunk Gallus Anonymus krónikájában Mieszko fejedelemről. Eszerint Mieszko hét éves koráig vak volt, majd a születésnapj ünnepségen az ujjongás és taps hatására váratlanul meggyógyult. A krónika szerint gyógyulását úgy tekintették, mint előjelet: Lengyelország addig sötétben járt, Mieszko vezeti majd a hit világozására.<sup>21</sup> A vakságból való felgyógyulás szerepel a rusz fejedelem, Vlagyimir történetében is. Az Orosz Őskronika szerint Vlagyimir éppen vakságban szenvedett, amikor megérkezett hozzá Anna, a menyasszonya. Anna tanácsára Vlagyimir megkeresztelkedett. Erre elmúlt a betegsége.<sup>22</sup> Brémai Ádámnál egy pogány pap vakul meg, majd csodálatos módon visszakapja látását.<sup>23</sup> A megtérések történetében tehát visszatérő fordulat, hogy egy pogány ember vakságból gyógyul fel, és ez lesz előképe lelki megvilágosodásának.

Az új hit felvételében szerepe volt annak, hogy a barbár népek felnéztek a keresztény világra. Amikor Clodvig elfoglalta Galliát, keresztény püspökök olyan feladatokat is elláttak ott, ami egyébként az állam feladata lett volna.<sup>24</sup> A IX. századtól a szláv fejedelmek a frank urak életmódját akarták átvenni, ehhez hozzátartozott a vallás átvétele is. Nem hagyható figyelmen kívül a politikai szempont sem. A pogány fejedelem a keresztény hitre térés által számíthatott arra, hogy a keresztény uralkodók maguk közé valónak ismerik el. Ezenkívül az egyházszervezetre támaszkodva hatalmát is megerősíthette. Bulgáriában a bolgárok és szlávok összekovácsolására is esélyt jelentett, ha mindannyian fölveszik a keresztény hitet.<sup>25</sup> A keresztység felvételén túl a királyiavatás volt az a tényező, mely a fejedelem tekintélyét megnövelte Európában.<sup>26</sup>

A térítés sokszor erőszakos úton történt. Vajon hogyan kerülhetett a hittérítés eszközei közé az erőszak? Lássuk, hogyan vélekedtek az erőszakos térítésről az egyháziszerzők és maguk a hittérítők!

A kereszténység korai szakaszában a keresztény írók teljesen elvetették a háborút. Tertullianus, Origenes, Lactantius egyházatyák szerint a keresztény ember csak az imáival harcolhat, fegyverrel nem. Szent Ágoston volt az, aki fölújította a rómaiak elméletét az igazságos háborúról, a bellum iustumról. Ágoston szerint igazságos a háború, ha annak célja a béke és a rend helyreállítása.<sup>27</sup> Helyénvalónak tartja az erőszakot a donatista eretnekekkel szemben, de ebben az esetben is figyelmeztet az emberségre.<sup>28</sup> Az eretnekekkel kapcsolatban idézi az Evangélium cogo intrare szavait. Az idézet abból az evangéliumi példabeszédből való, melyben a király lakomát rendez, de a meghívottak nem jönnek el. Erre a király megparancsolja szolgálainak, hogy menjenek ki az utakra, és akit csak ott találnak, azt kényszerítsék bejönni a lakomára. Ágoston ezt azokra vonatkoztatja, akik elpártoltak az igaz hittől: a szakadórokra, eretnekekre. Velük szemben lehet erőszakot alkalmazni. A pogányokat azonban nem lehet rákényszeríteni az áttérésre. Kahl szerint Ágoston alapján a pogányok térítésével kapcsolatban elkülöníthető az erőszakos térítés közvetett és közvetlen fajtája. Ágoston a közvetlen erőszakot elveti, a közvetett erőszakot helyesnek tartja. Eszerint le kell rombolni a pogányok szentélyeit, lehetetlenné kell tenni hitük gyakorlását, hogy így megnyíljon a lehetőség a megtérésükre.<sup>29</sup>

A közvetett erőszakos térítés mellett a pogányok elvileg megtarthatták saját hitüket, de csak titokban. Nyilvánosan nem gyakorolhatták. A közvetett erőszakot javasolja Nagy Szent Gergely pápa is. Egyik levelében megjelenik az a gondolat, hogy a keresztényeknek hatalmuk alá kell vetniük a pogány népeket, hogy így lehetővé tegyék a békés hittérítést. Gergely egy másik levelében azt javasolja, hogy a pogányokra magasabb adót vessenek ki, és így szorítsák rá őket a megtérésre.<sup>30</sup> Bedánál is találunk ide illő sorokat. Eszerint Ethelbert király azt tanulta, hogy Krisztus szolgálatát szabadon kell elfogadni. Mindazonáltal szívesebben nézett azokra, akik keresztények voltak.<sup>31</sup>

Nyílt erőszakot először a szászok térítésénél vetettek be. Nagy Károly törvénye, a *Capitulatio de partibus Saxoniae* (782) halálbüntetés terhe mellett tette kötelezővé a megkezesztelkedést.<sup>32</sup> A birodalmi évkönyv szerint 782-ben Verdennél 4500 száaszt mészároltak le a király parancsára. Itt figyelembe kell venni, hogy a szászok többször is felkeltek a frankok ellen, tehát visszaeső bűnösöknek, hitehagyóknak számíthattak. A szász terület meghódítása ugyanakkor nemcsak vallási, hanem politikai esemény is volt. A szászok a frank uralkodó alattvalói lettek, az uralkodó elleni lázadás pedig felségárulásnak számított, és szintén halállal büntették.<sup>33</sup> Alkuin, Nagy Károly udvarának tekintélyes teológusa helytelenítette a véres térítést. Ez tűnik ki abból a leveléből, amit Arnnak, Salzburg püspökének írt. „A szászok száználmas nemzetsége azért veszítette el annyiszor a hit szentségét, mert sohasem volt meg szíve mélyén a hit alapvetése.”<sup>34</sup>

Az avar kagánátus megtörése után elkezdődött a pannóniai avarok és szlávok térítése. A térítés módszereiről 796-ban, egy Duna mentén tartott gyűlésen döntöttek. Jelen volt Arn, salzburgi püspök és Paulinus aquileiai pátriárka is. Úgy határoztak, hogy a megtérésnek önkéntesnek kell lennie, a térítőknek nem szabad erőszakot alkalmazniuk. „A pokol rémes kínja keltsen félelmet, ne pedig a véres kardél.”<sup>35</sup> Olyan mértékű erőszak bevetésére, mint amekkorát a szászokkal szemben alkalmaztak, úgy tűnik, tényleg nem került sor. Alkalmazták azonban a hátrányos megkülönböztetést, sőt, közemberekkel szemben verést is. Hogy a keresztséget nem mindenki vette fel önként, arról árulkodik egy kézikönyv, amit 800 körül, bajor területen készítettek hittérítők számára. Eszerint attól, aki keresztséghez járult, a papnak meg kellett kérdeznie, szabad akaratából kéri-e a szentséget. Ha az illető nemmel válaszolt, a papnak rá kellett őt beszélnie, hogy igennel feleljen.<sup>36</sup>

A frank urak gyakran megalázták a szláv előkelőket: nem ülhettek egy asztalhoz a keresztény frankokkal, hanem a földre kellett telepedniük. A bajorok és karantánok megtéréséről szóló irat tud egy Ingo nevű papról, aki a pogány urak keresztény szolgáit saját asztalához ültette, magukat az urakat pedig az ajtó elé, a földre ültette le, mint a kutyákat.<sup>37</sup> A fent idézett térítési kézikönyv szerint a térítőnek meg kellett kérdeznie, nem azért kéri-e a pogány a keresztséget, hogy a keresztényekkel azonos jogokat élvezzen, vagy, hogy velük együtt ehessen, ihasson.<sup>38</sup> A pogány urakat a hátrányos megkülönböztetés is ösztönözhetette arra, hogy mihamarabb megtérjenek. Ahhoz, hogy tisztséget kapjanak, meg kellett kezesztelkedniük. Pribina, nyitrai fejedelem, akit Mojmir morva fejedelem elkergetett Nyitrából, azután kapta meg a zalavári fejedelemséget, amikor már megkezesztelkedett.<sup>39</sup> Az előkelők ártérése után következett a nép megkezesztelése. Nagy Károly rendelkezése szerint mindenkinek meg kellett tanulnia a Hitvallást és a Miatyánkot. Aki erre nem volt hajlandó, azt korbácsolással és börtönnel büntették.<sup>40</sup>

A pogányok elszigetelésére találunk példát a Képes Krónikában is. A krónika szerint a keresztényeknek nem volt szabad házasodniuk a pogánykodó Vata és fia, János nemzetsé-

géből.<sup>41</sup> Eszerint tehát Vata nemzetiségét nem irtották ki, hanem elszigetelték őket, és így közvetett módon kényszerítették őket a keresztényi életre.

Az erőszakos térítésben nyilván szerepe volt a vallásos buzgalomnak. Ugyanakkor a térítésnek ez a fajtája ürügyet adott a hódításra, és lehetővé tette, hogy a meghódított pogány vidék beépüljön a keresztény államba.<sup>42</sup> A frankok fegyveres térítése után ejtsünk szót a magyarországi helyzetről is! Thietmar Deuvix (Géza) fejedelemről jegyzi meg, hogy sokakat erővel tett kereszténnyé. Ezt Szent István legendái is megerősítik. A kis legenda szerint István apja a katonaság vezetőit az igaz Isten hitére térítette. „Akiket pedig rajtakapott azon, hogy más utat követnek, fenyegetéssel és rémítgetéssel törte igába.”<sup>43</sup> Ha Szent István harcait szemügyre vesszük, tapasztaljuk, hogy keveredik bennük a vallási és a politikai indíték. Koppány vallását nem ismerjük, de tudjuk, hogy a levirátus szokása szerint akarta feleségül venni István anyját, tehát hódolt az ősi szokásoknak.<sup>44</sup> Az erdélyi Gyula ortodox keresztény lehetett, népe körében azonban még sokan lehettek pogányok. A hildesheimi évkönyv szerint István erőszakkal térítette keresztény hitre Gyula országát.<sup>45</sup> A fekete magyarokról tudjuk, hogy pogányok voltak. Az ő térítésüknél is alkalmazták a nyílt erőszakot. Querfurti Brúnó szerint sokakat közülük megvakítottak.<sup>46</sup> Ajtonyról leírja Szent Gellért legendája, hogy megkeresztelkedett, sőt monostort is alapított. Vallásában azonban nem volt tökéletes, hiszen hét felesége volt.<sup>47</sup> A törzsfők népe valószínűleg inkább a pogányságra hajlott. Mindez lehet érv a háborúk vallási jellege mellett. Ajtonyról ugyanakkor leírja a Gellért legenda, hogy nem tisztelte István királyt, bitorolta a Maroson leúsztatott sőt, őrköt tartott a Maros révhelyein a Tiszáig, és mindent megvámoltatott.<sup>48</sup> Az erdélyi Gyuláról megjegyzi a krónika, hogy gyakran támadta meg a magyarokat. A Keán elleni háború kapcsán a krónika nem említi vallási okot.<sup>49</sup> A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy István háborúiban a vallási indíték mellett nagyon fontos szerepet játszott a politika is. A győzelmet követő hittérítésre, tömeges keresztelésre egyébként csak Ajtony legyőzése utánról tudunk, illetve a fekete magyarok esetében lehet ezt valószínűsíteni.

Az erőszakos térítéshez sorolhatók a tömeges keresztelések. Az Orosz Óskrónika Vlagyimir fejedelemről jegyezte fel, hogy a Dnyeperben kereszteltette meg Kijev népét.<sup>50</sup> Magyarországon Szent Gellért legendájában olvashatunk hasonlót. Eszerint, miután Ajtonyt legyőzték, Gellért lett a marosi püspök. Az emberek özönlöttek hozzá, és kérték a keresztiséget. A legenda azt is megjegyzi, hogy sokakat az ispánok hoztak oda. Olyan nagy tömeg gyűlt össze, hogy akik őket keresztelték, csak éjszaka pihenhettek.<sup>51</sup> A példák mutatják, hogy Közép- és Kelet-Európában is volt példa az erőszakos térítés közvetlen formájára. Arnold Angenendt német egyháztörténész felhívja rá a figyelmet: a középkori tömeges áttérések mögött az állt, hogy a fontos döntéseket nem az egyén, hanem a közösség hozta. A vallás-változtatásról az uralkodó és a vezető réteg döntött.<sup>52</sup>

A nyílt vagy mérsékelt erőszakon kívül számos példát lehet hozni olyan hittérítőkre, akik katonai segítség nélkül, az üldözöttség is vállalva mentek a pogányok közé, és ott vértanúságot is szenvedtek. Ilyenek voltak az ír és angolszász térítők, egyik leghíresebb közülük a wessexi Bonifác (672/75–754).<sup>53</sup> A X. század végén a békés térítést gyakorolta a cseh Adalbert püspök is. Amikor a poroszok közé indult, egy darabon elkísérték őt Boleszló lengyel fejedelem katonái. A fegyveresek azután hazatértek, Adalbert és társai pedig fegyvertelenül mentek a poroszok közé. Adalbertet 997. április 23-án megölték a poroszok.<sup>54</sup>

A térítés békés módját gyakorolta Adalbert tanítványa, Querfurti Brúnó is. Az ő életét leginkább saját műveiből lehet megismerni. Térítő útjairól, térítésről vallott gondolatairól

tartalmas forrás az a levél, amit II. Henrik német királyhoz írt 1008/1009-ben. Brúnó1003 táján a fekete magyarok közt térített, és megsebesült. A királyhoz írt levélben sajnálattal számol be arról, hogy a térítés előtt a fekete magyarok közül sokakat megvakítottak. Meglepődik azon, hogy a térítés ennek ellenére sikeres volt. Brúnó később Vlagyimir rusz fejedelemhez utazozott, hogy onnan a besenyők közé menjen. Vlagyimir elkísérte őt a határig, de csak nehezen akarta átengedni. Brúnó akkor így szólt hozzá: „Úgy nyissa meg neked Isten a Paradicsomot, ahogy megnyitod előttünk az utat a pogányok felé!” Vlagyimir erre továbbengedte Brúnót és kísérőit. A szász térítő társaival együtt fegyvertelenül ment a besenyők közé. Ott a pogányok megostorozták és rémítgették őket. Végül a vezetők elé jutottak. A királyhoz írt levél szerint Brúnó elérte, hogy a besenyők közül néhányan megkeresztelkedjenek, és sikerült rávennie Vlagyimir rusz fejedelemre, hogy a besenyőkkel békét kössön.<sup>55</sup> Brúnó végül 1009-ben a poroszok közé ment, és ott vértanúhalált szenvedett, akárcsak példaképe, Szent Adalbert.

Míndezekből az következik, hogy Brúnó nem volt az erőszakos térítés híve, hanem a veszélyeket vállalva fegyveresek nélkül ment a pogányok közé. Ezzel szemben érdekes, hogy a II. Henrikhez írt levelében mire bízattja a királyt. Rosszallását fejezi ki, amiért Henik a pogány liuticsok szövetségében harcol a keresztény lengyel fejedelem, Vitéz Boleszló ellen, és arra bízattja, hogy Boleszlóval összefogva harcoljon a liuticsok ellen, és kényszerítse őket a kereszténységhez való csatlakozásra.<sup>56</sup> A fekete magyarok térítésénél Brúnó rosszallta az erőszakot, a besenyők és a poroszok közé fegyveresek nélkül érkezett. A liuticsokkal szemben mért buzdít mégis az erőszak alkalmazására? A válasz az lehet, hogy a fekete magyarok, a besenyők és a poroszok pogányok voltak, akik még nem ismerték meg a kereszténységet. Az Elbán túli szlávok között ellenben I. Henrik és I. Ottó idején már elkezdődött a keresztény hit terjesztése, sokakat megkereszteltek, püspökségeket alapítottak (Brandenburgban és Havelbergben, 948-ban). 983-ban azonban a liuticsok fellázadtak a német uralom ellen, és elpusztították a püspökségeket. Hitehagyóknak minősültek tehát, akikkel szemben lehetett erőszakot alkalmazni. Azokat a területeket, melyek egykor keresztény kézen voltak, akkor is a kereszténységhez tartozónak tekintették, ha már elfoglalták a pogányok, vagy hitehagyókká váltak az ottani lakosok. Ilyen visszaszerzendő területnek számított az Elbán túli szlávok földje és a Szentföld.<sup>57</sup>

A fentiek alapján láthattuk, hogy az erőszakos térítésnek elkülöníthető a közvetett és közvetlen változata, és külön tárgyalandó az eretnekek, hitehagyók elleni harc. Kahl öt fokozatát különíti el az erőszakos térítésnek. A legenyhébb fokozat esetén a világi hatalomnak az volt a célja, hogy a hittérítést akadályozó pogány hatalmat legyőzze, és megadja a biztonságos térítés feltételeit. Az egyes pogányokat ebben az esetben nem kényszerítették arra, hogy áttérjenek.<sup>58</sup>

Erősebb fokozatot jelentett, amikor a pogány lakosság választhatott megkeresztelkedés és a száműzetés között. Erre példa a christburgi szerződés, melyet a Német Lovagrend kötött 1249-ben a poroszokkal. Eszerint a pogányoknak egy ingben kellett átlépniük szülőföldjük határát.<sup>59</sup>

Még kíméletlenebb volt az a módszer, amikor halálbüntetés terhe mellett tették kötelezővé a megkeresztelkedést. Erre utasít Nagy Károly törvénye, a Capitulatio de partibus Saxoniae.<sup>60</sup>

A térítésre irányuló hadjáratoktól különböznek az egykori keresztény területek visszaszerzésére irányuló hadjáratok, és az ehhez kapcsolódó megtorlás. Ennek nem a térítés volt a

célja, hanem a pogányok, hitehagyók kiirtása.<sup>61</sup> Enyhébb változata esetén megkegyelmeztek azoknak, akik a hajlandók voltak megkeresztelkedni. Kíméletlenebb hadjárat során a kiirtás volt a cél.<sup>62</sup>

### III. Hogyan tartottak kapcsolatot a hittérítők leendő híveikkel?

Amikor hittérítésről van szó, felmerül a kérdés, a térítők vajon hogyan értettek szót azokkal, akiket téríteni akartak. Beda leírja, hogy az angolokhoz induló térítők féltek attól, hogy olyan nép közé jutnak, melynek nem értik a nyelvét. A frankok földjéről tolmácsokat vittek magukkal.<sup>63</sup> A térítők minden bizonnyal Itáliából származtak, érthető, hogy nem ismerték a Brit sziget lakóinak nyelvét. Beda a yorki püspökhöz írt levelében azt fejt ki, hogy a Miatyánkot és a Hitvallást anyanyelven kell tanítani azoknak, akik nem tudnak latinul. A levélben a nép vallási oktatásáról van szó, de valószínű, hogy a pogányok térítésénél sem követhettek más elveket a hittérítők, ha eredményt akartak elérni.<sup>64</sup>

Abban, hogy a germán törzsek között elterjedt a katolikus hit, nagy szerepet játszottak az ír és angolszász térítők. A német nyelv vallási szókincsében találhatunk ír, illetve angolszász eredetű szavakat. Ezekből a jövevényszavakból azonban nincsen sok. Valószínű, hogy a germán törzsekhez már az ír és angolszász hittérítők előtt eljutott az ariánus kereszténység.<sup>65</sup>

A pannóniai szlávok térítését már Konstantin (Cirill) és Metód előtt megkezdték a Frank Birodalomból jött térítők. Gondot fordítottak rá, hogy a szlávokhoz szlávul szóljanak. Erről tanúskodnak a Freisingi emlékek.<sup>66</sup> Rasztiszláv, morva fejedelem azonban III. Mihály bizánci császártól kért tanítókat, bizonyára azért, hogy a frankoktól függetleníse magát. Mihály küldöttei, Konstantin és Metód szláv nyelvre fordították a Biblia nagy részét és a szertartásokat.<sup>67</sup> A latin szertartás hívei elleneztek Konstantin és Metód munkáját, II. Adorján pápa azonban támogatta tevékenységüket, Metódot érsekké is szentelte. Érdekes az az utasítása, hogy a misén az evangéliumot először latinul kell felolvasni, majd utána szláv nyelven.<sup>68</sup>

A magyarok és nyugati szerzetesek közti érintkezésre érdekes példa a 926. évi Sankt Gallen-i kaland. Az elbeszélés szerint a magyarok egy klerikust vittek magukkal tolmácsnak. Ő tolmácsolt a kalandozók, és Heribald szerzetes között. Arról azonban nincs szó, hogy a klerikusnak mi volt az anyanyelve.<sup>69</sup> Hogy a magyaroknak milyen nyelven hirdették az igét, arról árulkodnak nyelvünk kereszténységgel kapcsolatos jövevényszavai. Ezek között sok a szláv eredetű szó (pl. kereszt, keresztény, szent, malaszt, bémál, pap, apát, apáca, karácsony). Így elképzelhető, hogy a magyarok és a hittérítők között a szláv volt a közvetítő nyelv.<sup>70</sup>

Szent Gellért nagyobbik legendájában több adat van a tolmácsokra. Amikor Gellért beszédet mondott a napba öltözött asszonyról, Konrád, fehérvári prépost tolmácsolta a szavait.<sup>71</sup> A marosi püspökség megalapításakor Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél és Pannonhalma szerzeteseket küldött Gellért segítségére. Köztük volt „hét tanult és magyar nyelven avatott tolmácsoló férfi”: Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tászló és István.<sup>72</sup> Gellért nagy művében, a Deliberációban azt írja, hogy a hitetlenek térítésénél felhasználja az észérveket.<sup>73</sup> Tehát Gellért a közvetlen térítésben is részt vett. Ilyenkor minden bizonnyal tolmács fordított neki. Amikor Gellért Aba Sámuel királyt húsvétkor a templomban megfedtte, latinul beszélt, a királynak pedig tolmács fordította a püspök szavait.<sup>74</sup> Ebből úgy tűnik, Gellért ekkorra sem tanult meg annyira magyarul, hogy beszédet tudott volna mondani.

Érdekes nyelvi adatokat találunk az Elbán túli szlávok térítéstörténetében is. Thietmar

merseburgi püspök krónikájában megemlékezik Merseburg első püspökéről, Bosóról. Leírja, hogy Boso tanítja a szlávokat a Kyrie eleison imádságra. A szavak értelmét is megmagyarázta nekik. A szlávok azonban elferdítették a szavakat, és Kyrie eleison helyett azt mondták, ukrivolsa, ami az ő nyelvükön annyit jelentett, az éger a bozótban áll.<sup>75</sup> A történetből megtudhatjuk, hogy a hittérítők szlávul szóltak a pogányokhoz, hiszen Boso megmagyarázta nekik a szavak értelmét. Azonban mégis liturgikus nyelven tanította őket erre az imádságra.

A XI. század végén élt merseburgi püspökről, Wernerről azt olvashatjuk, hogy nem tudott szlávul. Hogy híveinek prédikálni tudjon, leíratta magának a beszédet szláv nyelven, de latin írásjelekkel, és azt olvasta fel a hívei előtt.<sup>76</sup>

A térítés során nemcsak a szavak és az érvek hathattak a hallgatóságra, hanem a szertartások, a jelképek ereje is.<sup>77</sup> Beda művében olvashatjuk, hogyan kezdődött a hittérítés a kenti királyságban. Kent királya, Ethelbert nem volt hajlandó zárt helyiségben fogadni a térítőket, mert félt, hogy megbabonázzák. A papok egy kereszttel és Krisztus képével közeledtek a király felé, és közben litániát énekeltek. Miután a király intett nekik, leültek, és kifejtették nézeteiket. Ezután Ethelbert engedélyt adott nekik, hogy országában térítsenek. Amikor a város felé közeledtek, keresztet és Krisztus képét vitték maguk előtt, közben pedig énekeltek.<sup>78</sup> Felfigyelhettünk rá, hogy a hithirdetők gondot fordítottak a szavakkal történő meggyőzésre. A szavak erején túl azonban a jelképek, a szertartások is hatással lehettek a pogányokra. Hasonló esetre találunk példát az Orosz Őskrónikában. A krónika szerint a ruszokhoz különféle népek hithirdetői érkeztek, hogy megtérítsék őket. A zsidó vallást Vlagyimir elutasítja, mert nem akarja, hogy az ő népe is szétszóródjék, mint a zsidóké. Az iszlámtól leginkább a szesztilalom riasztja el a Vlagyimirt. A nyugati kereszténységet is elutasítják. Egyedül a görögök hitét nem vetik el. Ezután követeket küldenek mindenfelé, hogy ismerjék meg az egyes vallásokat a maguk hazájában. A követek mindenhol csatlódottan érkeznek, egyedül a görögöktől nem. Ott megragadja őket a templomban a tömjén és a papok éneke.<sup>79</sup> Úgy tűnik tehát, hogy a szertartások, jelképek ereje is fontos szerepet játszhatott a pogányok megtérítésében.

A meggyőzés eszköze lehetett az is, hogy a régi vallást nem söpörték el nyom nélkül, hanem bizonyos elemeket átmentettek belőle. Beda leírja, hogy Nagy Szent Gergely mire figyelmeztette az angliai hittérítőket. Eszerint nem szabad lerombolni a pogány templomokat. A bálványokat ugyan le kell rombolni, a templomot azonban nem. A nép nagyobb kedvvel fog abba a templomba járni, amely régen is szentélye volt. Az áldozatbemutatásról azt írja Gergely pápa, hogy vágjanak le ezután is állatokat. Azonban ne áldozzák fel őket, hanem egyék meg azokat egy ünnepség keretén belül. Így továbbra is megmarad valami a régi ünnepek emlékéből.<sup>80</sup> Beda műve a magyar térítés történetében is érdekes lehet. Pilgrim, Passau püspök ugyanis ezt írja a magyar térítésről: „Amikor hozzájuk a szerzeteseket és a kanonokok közül alkalmas férfiakat, papokat, továbbá minden egyes egyházi rangból klerikusokat küldtem, és életük teljes megtérésük révén úgy rendeztettem, ahogyan azt az angolok történetéből ismerem, az isteni kegyelem intézményeivel tüstént meghozta gyümölcsét...”<sup>81</sup> Elképzelhető, hogy a magyarországi térítés során is alkalmaztak hasonló módszereket, mint amelyek Beda könyvében olvashatók.

A magyarok ősi hitének egyik maradványa a Boldogasszony alakja. Néprajzi adatok alapján tudni lehet, hogy Boldogasszony eredetileg a magyar ősvallás alakja volt.<sup>82</sup> Szent István nagyobbik legendája és Gellért nagyobbik legendája szerint a magyarok nem merték kimondani Mária nevét, ehelyett Királynőnek illetve Úrnőnek nevezték.<sup>83</sup> Gellért kisebbik



legendája szerint a magyarok Gellért tanácsára nevezték Úrnőnek Szűz Máriát.<sup>84</sup> Elképzelhető, hogy a hittérítők felhasználták Szűz Mária és a magyar vallás nagyhatalmú nőalakja közti hasonlóságot, és elfogadták, hogy a nép Boldogasszony néven tiszteli Máriát.<sup>85</sup>

A szászországi viszonyok és a kereszténység összeegyeztetésére érdekes példa egy irodalmi emlék, a Heliand. 850 körül készült Werdenben. Az evangéliumi történetet beszéli el, de szász környezetben. A pásztorok itt lovakat őriznek. A bölcsek az erdőn keresztül igyekeznek a jászolhoz. Jézus nem a pusztába, hanem az erdőbe vonul vissza böjtölni. A mikor megkeresztelkedik, a galamb a vállára száll, mint a varjú Wotan vállára. Pilátus itt herceg, Kajafás pedig püspök.<sup>86</sup>

#### IV. A hittérítés folyamat-jellegéről

Hosszú folyamat eredménye volt, amíg az újonnan megkeresztelkedett népek lelkületükben is kereszténnyé váltak.<sup>87</sup> Számos példát lehet hozni a pogányság és kereszténység közti átmeneti állapotra. Ennek egyik változata, amikor a pogány népek régi isteneik mellett már a keresztény Istent is tisztelik. Erre példa az a történet, amit Brémai Adámtól már idéztem. Eszerint a svédek a csatában pogány isteneik mellett a keresztény Istent is segítségül hívják.<sup>88</sup>

Az átmeneti állapot másik változata, hogy a már megkeresztelkedett ember keresztény vallása gyakorlása mellett a régi hit szokásainak is hódol. Erre találunk példát Konstantin (Cirill) legendájában. Eszerint Konstantin ellenfelei, a latin szertartás hívei nem tiltják „a régi szokások szerinti égő áldozatokat, sem a becstelen házasságok kötését.”<sup>89</sup> Thietmar megemlékezik egy szászországi vidékről, ahol az emberek ritkán járnak templomba és saját házi isteneiket tisztelik. A krónikás egy pogány szertartást is feljegyzett. Szászországban tehát kétszáz évvel a Nagy Károly féle térítés után is éltek még pogány hiedelmek.<sup>90</sup> A magyar történelemben is találkozunk hasonló esetekkel. Thietmar püspök Deuvixről (Géza fejedelemről) jegyzi meg, hogy a mindenható Istenen kívül számos képzelten is áldozott. Mikor püspöke ezért felelősségre vonta őt, azt állította, hogy elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse.<sup>91</sup> Querfurti Brúnó is hasonlót ír a magyar fejedelmi udvarról. Megjegyzi, hogy a magyar fejedelem felesége volt az, akinek vezetése alatt elkezdődött az ország keresztény hitre térítése, „de pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen és bágyadt kereszténység”<sup>92</sup>. Ajtonyról megjegyzi a Gellért-legenda szerzője, hogy görög szertartás szerint megkeresztelkedett, sőt, monostort is alapított. Mégis hét feleséget tartott, mert nem volt tökéletes a keresztény hitben.<sup>93</sup> A magyarok közül sokan Szent István után is őrizték pogány hitüket. Ezt példázzák a pogánylázadások is. Szent László idején a szabolcsi zsinaton 1092-ben törvényt hoztak, mely megtiltotta, hogy az emberek kutak mellett áldozzanak, vagy fákhoz, forrásokhoz kövekhez ajándékot vigyenek.<sup>94</sup> Könyves Kálmánnak is tiltania kellett a pogánykodást. Kálmán arról is rendelkezik, hogy keresztényeket csak a templomok körül lehessen eltemetni.<sup>95</sup> Ezt a törvényt nyilván azért kellett megalkotni, mert sokan nem a templom temetőjébe, hanem a templomtól és a településtől távol, magányosan temetkeztek. Ezt okleveles adatok sora bizonyítja. Egyéb adatok is vannak a pogány eredetű szokások továbbélésére. A XIII. század elején egy Iván nevű külföldi származású nemes arról végrendelkezett, hogy három lovával együtt temessék el. Ivánt kolostorba temették, így a lovak aligha kerülhettek melléje. Azokat

a halotti toron fogyaszthatták el.<sup>96</sup> Dél-alföldi régészeti leletek alátámasztják, hogy XI-XII. századi Magyarországon sokan pogány szokás szerint állatmaradványokkal együtt temették el halottjukat. Arra is van példa, hogy fegyvert, vagy ételt tettek a halott mellé.<sup>97</sup> A pogány szokások tehát éltek jóval azután is, hogy az ország „hivatalosan” keresztény hitre tért.

Előfordult az is, hogy valaha keresztény, de a pogányságba visszaesett népek megőriztek valamit a keresztény hitből. Beda írja Kelet-Anglia királyáról, hogy megkeresztelkedett ugyan Kentben, de miután hazatért, felesége és más rossz tanácsadók hatására elhagyta az igaz hitet. Ugyanabban a templomban tartott oltárt a keresztény Istennek, és régi vallása isteneinek, akiket Beda ördögnek nevez.<sup>98</sup> Az eset emlékeztet Deuvix történetére.

A harmadik csoportnál említtem meg Poppa térítő esetét a dánok között. Widukind leírja, hogy egy Poppa nevű térítő elmegy a dánok közé. A krónikás megjegyzi, hogy a dánok keresztények voltak, de a bálványoknak is szolgáltak. Egy lakomán vita kerekedett a vallásról. A dánok azt tartották, hogy Krisztus isten, de vannak rajta kívül más istenek is, akik erősebbek nála. Poppa ezután tüzesvaspróbával tett tanúságot a keresztény hit mellett. A dán király, Harald ezután megkeresztelkedett.<sup>99</sup>

A pogányságból a kereszténységbe való átmenetet visszaesések, pogánylázadások tették röggössé. Ezeknek a lázadásoknak nyilván megvolt a vallási alapjuk, de a vallási okhoz gyakran járultak társadalmi, gazdasági, politikai okok is. Alkuin szerint a szászok hitét a tized rontotta meg.<sup>100</sup> A szászok utolsó pogánylázadása, a Stellinga-felkelés (841/842, 843) az alsóbb néposztályok felkelése volt, és nemcsak a kereszténység és a frank hódítók ellen, hanem a szász előkelők ellen is irányult.<sup>101</sup> A liuticsok 983-ban kitört felkeléséről Thietmar leírja, hogy Dietrich őgróf dölyfösen viselkedett a szlávokkal, és ez ingerelte őket lázadásra.<sup>102</sup> Brémai Ádám ugyanerről a felkelésről megjegyzi, hogy a keresztény bírák jobban elnyomták a szlávokat, mint kellett volna, így azok fegyverrel védték szabadságukat.<sup>103</sup> A magyarországi 1046-os pogánylázadásnak is voltak valláson kívüli elemei: az adókat és az egyházi tizedet sokan nehezményezhették.<sup>104</sup>

Ezekon kívül persze szerepe volt a lázadásokban a régi hithez, szokásokhoz való hűségnek. Brémai Ádám leírja, hogy két buzgó térítő el akarta pusztítani a svédek szent helyét, az uppsalai szentélyt. A király azonban lebeszélte erről őket, mert attól tartott, hogy felháborodásukban azok is visszatérnek régi hitükhöz, akik már megkeresztelkedtek.<sup>105</sup> Ugyancsak Brémai Ádám írja, hogy Olaf norvég király előkelő emberek feleségét gonosz varázslatok miatt száműzette. Ezután felkelés tört ki ellene, és elűzték őt az országból.<sup>106</sup>

A pogánysághoz való visszatérés gyakran azután következett be, hogy meghalt a kereszténység útját egyengető erőskezű király. A régi hithez való visszatérés történhetett lázadás formájában, például Magyarországon Péter második uralma idején és 1061-ben, vagy a lengyeleknél az 1030-as évek elején.<sup>107</sup> Előfordult, hogy a keresztény király utódja tért vissza a pogánysághoz. Beda művében olvashatunk ilyen esetekről.<sup>108</sup> Van példa arra is, hogy egy pogány nép támadása elsöpri a keresztény uralkodó hatalmát, és pogányságba dönti a frissen keresztény hitre tért népet. Ilyen esetet ír le Thietmar. Krónikája szerint 1018-ban a liuticsok legyőzik az obodritok uralkodóját, Mistizlawot. Ezután az obodritok visszatérnek a pogány hithez.<sup>109</sup> Említettem, hogy a keresztény hittérítők gyakran a pogány szentély helyén hozták létre a keresztény templomot. Pogánylázadások során arra van példa, hogy a keresztény templomot alakították át pogány szentéllé.<sup>110</sup> A keresztények fontosnak tartották, hogy ezeket a megszentelt templomokat visszaszerezzék.

Európa keresztény hitre térése évszázadokig tartó folyamat volt. Láthattuk, hogy időben

és térben egymástól távol eső népek megtérése között sok a hasonlóság. Megfigyelhettük, hogy a keresztény hitet nemcsak a hittérítők közvetítették a pogányok felé, hanem hadifoglyok és házastársak is. Olvashattunk példákat arra, mi bírta rá a pogányokat a megtérésre. Ezek között szerepelt a hittérítés békés és erőszakos módja is. Láthattuk, hogy az erőszakos térítésnek is több fokozata létezett. Az is kihámozható a forrásokból, hogyan tartottak kapcsolatot a térítők a pogányokkal. Az érvek mellett szerepet játszottak a jelképek is. Végezetül hoztam példákat a visszaesésekre, pogánylázadásokra is, és próbáltam rámutatni ezek okaira. A fenti kérdések tárgyalása talán hozzásegít annak jobb megértéséhez, hogyan terjedt el a középkori Európában a kereszténység.

### JEGYZETEK

- 1 HAENDLER, GERT: Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission. In *Die Kirche in ihrer Geschichte*. Band 2. Herausgegeben v. B. MOLLER, K. D. SCHMIDT, E. WOLF. Göttingen, 1976<sup>2</sup>. 5. Wulfila a Királyok könyvét nem fordította le, mert nem akart harcokról szóló szöveget adni az amúgy is harcias gótok elé. Bibliafordítása, a Codex argenteus (Ezüstkódex), ma Uppsalában van. A püspök életrajzát tanítványa, Auxentius írta meg. A művet a Dissertatio Maximini contra Ambrosiumba építették be.
- 2 Vita Ansgarii auctore Rimberto. = Leben der Erzbischöfe Askar und Rimberto. In *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte*. (CD-ROM) Berlin, 1998. cap. 11.; Lásd FRAESDORFF, David: *Der barbarische Norden*. Berlin, 2005. 222.
- 3 Pilgrim levele. Ford. DEÉR TERÉZIA – SZ. GALÁNTAI ERZSÉBET; bev. jegyz. KRISTÓ GYULA. In *Az államalapítás korának írott forrásai*. (ÁKÍF) Szegeď, 1999. (23–29) 25.
- 4 SPELLENBERG, UTA: Zeichen der Zeit - die Mission im Osten. *Deutschland und Europa*. 1999. Heft 38. 30–34. 30.; [www.deutschlandundeuropa.de/38\\_99/jahrtaus.pdf](http://www.deutschlandundeuropa.de/38_99/jahrtaus.pdf); 2008.04.27.13.49. (30–34.) 30. Máté 24, 14.
- 5 TOURS-IGERGELY: Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum. = Zehn Bücher Fränkischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours. In *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte*. (CD-ROM) Berlin, 1998. II. 28. 29.
- 6 BEDA: *Bede, A History of the English Church and People*. Translated and with an Introduction by Leo Sherley-Price Revised by R. E. Latham. 1968. I. 25. 68–69.
- 7 BEDA II. 9. 115. Edwin felesége Ethelberga, Ethelbert kenti király lánya volt.
- 8 THIETMARi Merseburgensis episcopi, Chronicon= Thietmar von Merseburg, Chronik. Neu übertragen und erläutert von von WERNER TRILLMICH. Darmstadt, 1974. IV. 55–56.
- 9 TREŠTÍK, DUŠAN: Von Svatopluk zu Boleslaw Chrobry. Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee. In *The Neighbours of Poland in the 10<sup>th</sup> Century*. Ed. P. Urbanczyk, Warsaw 2000, pp. 11–143. [www.sendme.cz/trestik/VonSvatopluk.htm](http://www.sendme.cz/trestik/VonSvatopluk.htm) 131. o. 2008.5.12.11.37.
- 10 THIETMAR, VII. 72.; Vö. *The Russian Primari Chronicle. Laurentian Text*. Translated and edited by Samuel Hazard CROSS and Olgerd P. SHERBOWITZ-WETZOR. Cambridge, Massachusetts. 110–111. fejezet, 112–113.
- 11 HAENDLER, 7. Egyéb felfogásokat lásd ott.
- 12 TOURSI GERGELY, II. 30.
- 13 ADAMUS *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. = Adam's von Bremen *Hamburgische Kirchengeschichte*. In *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte*. (CD-ROM) Berlin, 1998. IV. 22
- 14 Lásd PADBERG, LUTZ E. von: *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*. Stuttgart, 1998.

- 211–212.; ARNOLD ANGENENDT,; *Toleranz und Gewalt*. Münster, 2007. 381–382.
- <sup>15</sup> BEDA, II. 13. 127.
- <sup>16</sup> TOURSI GERGELY, II. 31. *Mortalis deus abigimus, pie rex, et Deum quem Remegius praedicat immortalem sequi parati sumus*. Vö. Haendler, 21.
- <sup>17</sup> K. D. SCHMIDT, *Germanischer Glaube und Christentum*, 1948. 57. Idézi HAENDLER, 21. o. Lásd még: *Edda*, 7–23. o. és az 501. oldalon N. BALOGH Anikó utószavát.
- <sup>18</sup> WIDUKINDI monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxonicarum libri tres. = Widukinds Sächsische Geschichten. In Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte Fortsetzung. (CD-ROM) Berlin, 1999. III. 65.
- <sup>19</sup> ÁDÁM II. 33.
- <sup>20</sup> RAESDORFF 265–266.
- <sup>21</sup> GALLUS: *Galli Chronicon*. Monumenta Poloniae Historica I. Edidit August BIELOWSKI. Warsava, 1960. I. 4. 398. o.
- <sup>22</sup> *The Russian Primary Chronicle*, 113. o. Figyelemre méltó, hogy Merseburgi Thietmar csak a dán király, Harald megrérésénél beszél el csodát, a lengyel Mieszkóval és a rusz Vlagyimirral kapcsolatban ilyesmit nem említ. Thietmar IV. 55. 56. VII. 72. Vlagyimirt bűnös embernek ábrázolja Thietmar, és nem írja, hogy a keresztsége után megjavult volna. (Arról azonban beszámol, hogy segített a szegényeknek.) Az Óskronika is szól Vlagyimir bűneiről, de csak a keresztsége előtt.
- <sup>23</sup> ÁDÁM IV. 28.
- <sup>24</sup> HAENDLER 20.
- <sup>25</sup> NÓTÁRI Tamás: A Salzburgi Érsekség és Metód konfliktusa a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tükrében. *Belvedere Meridionale*, XVII. évf. 3–4. (2005) (NÓTÁRI 2005 a) (37–62.) 44.
- <sup>26</sup> MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996<sup>2</sup>. 51.
- <sup>27</sup> Lexikon des Mittelalters (LexMa). München – Zürich, 1977–1998. I. 1849–1851.; ERDMANN, CARL: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935. (=Darmstadt, 1972) 5–7.; BOROSY András: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagok. *Hadtörténelmi közlemények* 34(1987) 2. szám. (199–234.) 199–200.; ANGENENDT 2007, 372–380.
- <sup>28</sup> Szent Ágoston Marcellinushoz írt levele. Lásd SZENT ÁGOSTON: *Az Isten városáról*. I. kötet. Budapest, 2005. Ford.: Dr. FÖLDVÁRY Antal. 61. o. 2. j.
- <sup>29</sup> ERDMANN, 5-7.; KAHL, Hans-Dietrich: Zum Geist der deutschen Savenmission des Hochmittelalters. *Zeitschrift für Ostforschung* 2, 1953, 1–14. = In *Heidenmission und Kreuzzugsgedanken in der Deutschen Ostpolitik des Mittelalters*. Herausgegeben von Helmut BEUMANN. Darmstadt, 1973. (156–176) 159–160. KAHL Ágostonnal kapcsolatban a következő műre hivatkozik: G. WALTER, Die Heidenmission nach der Lehre des hl. Augustinus, Mümster/W. 1921.; A bibliai idézet magyarázatához lásd FRAESDORFF 141. Lc. 14. 23.
- <sup>30</sup> ERDMANN 8.; Gregorii I. papae Registrum epistolarum I. 73. ep. (MGEE. I. 93. p.); IV. 26. ep. (MGEE I. 261. p.) In www.dmgh.de, Epistolae. Belépés ideje 2007. jan. 23.; KAHL, 161. 230.
- <sup>31</sup> BEDA, I. 26. 71.
- <sup>32</sup> KAHL, HANS-DIETRICH: Compellere intrare. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts. *Zeitschrift für Ostforschung* 4, 1955, 161–193 und 360–401. = In *Heidenmission und Kreuzzugsgedanken in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*. (177–274) 231.
- <sup>33</sup> HAENDLER, 65. Létezik olyan vélemény is, mely szerint Nagy Károly Verdennél csak 45 száz végeztetett ki, vagypedig 400–500-at. HAENDLER, 67. 5. j., ANGENENDT 2007, 384–387.
- <sup>34</sup> SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998. 295.; Lásd még ANGENENDT 2007, 403.

- 35 NÓTÁRI TAMÁS: *Fejezetek Bajorország kora középkori történetéből a salzburgi történeti források tükrében*. PhD-értekezés. Szeged, 2005.; Dictatus Paulini patriarchae. In SZÁDECZKY-KARDOSS 291.
- 36 Ratio de cathecizandis rudibus. Lásd VAVRÍNEK, VLADIMIR: Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens. In *Historica* VII. Prága, 1963. 5–56. 11.
- 37 Conversio bagoariorum et carantanorum. A bajorok és karantánok megtérése. In *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Fordította, jegyzetekkel ellátta, előszót írta: NÓTÁRI TAMÁS. 2005. 177–188. 182.
- 38 Ratio de cathecizandis rudibus. Lásd VAVRÍNEK, 11.
- 39 VAVRÍNEK 11. Conversio 184.
- 40 VAVRINEK 12.
- 41 *Képes Krónika*. Ford.: BOLLÓK János. Budapest, 2004. 55.
- 42 Erdmann a szász térítéssel kapcsolatban figyelmeztet arra, hogy keresztység nélkül nem volt lehetséges a terület beépítése a frank államba. ERDMANN 20.
- 43 Szent István király kis legendája, 12.; Lásd még Szent István király nagy legendája, 18. o.; Szent István legendája Hartvik püspöktől, 28–29. Ford.: Kurcz Ágnes. In *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk.: Érszegi Géza. Budapest, 1999.
- 44 *Képes Krónika*. 41.
- 45 KRISTÓ GYULA: *Szent István király*. 2001. 61.
- 46 KRISTÓ GYULA: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 82 (1985) 11–16.
- 47 Szent Gellért püspök nagy legendája. Ford.: Szabó Flóris. In *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk.: Érszegi Géza. Budapest, 1999. 74.
- 48 Szent Gellért püspök nagy legendája: 74.
- 49 *Képes Krónika*: 42–43.
- 50 *The Russian Primary Chronicle* 117. fejezet. 116–117.
- 51 Szent Gellért püspök nagy legendája 77–78.
- 52 AGENENDT, ARNOLD: *Das Frühmittelalter. Das abendländische Christentum von 400–900*. Stuttgart, Berlin, Köln, 2001<sup>3</sup>. 420.
- 53 PADBERG., 80–88.
- 54 SROKA, STANISLAV A.: Lengyelország. Ford.: Biernacki Karol. In *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged, 2000. 173–188. 181.
- 55 Querfurti Brúnó (Bonifatius) levele. In *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* (1000–1131). Szerk.: GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1999. 44–48. 45–46.; A besenyők közti térítéshez lásd GALAMB GYÖRGY: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. 2001. 181–185.
- 56 Querfurti Brúnó levele, 47–48.
- 57 KAHL 1955 194–220.
- 58 Uo. 223–224.
- 59 Uo. 1955. 228–231.
- 60 Uo. 1955. 231–232.
- 61 Uo. 1955. 224–227.
- 62 Uo. 1955. 227–228.
- 63 BEDA, I. 25.
- 64 Beda Opera Historica, ed. C. Plummer, Bd. 1., 1896. 405–423. Idézi RICHTER, MICHAEL: Kommunikationsprobleme im lateinischen Mittelalter. *Historische Zeitschrift*, Band 222. (1976) 43–80. 60–61. ; Angenendt szerint Beda a hittérítéshez tartotta fontosnak a miatyánk és a hiszekegy lefordítását. ARNOLD ANGENENDT: Liudger – Münsterer erster Bischof. 3–16. 11.o. *Theologische Revue*. Nummer 1. 2005. Jahrgang 101. [http://www.upcomillas.es/periodicas/SUMARIOS/TheologischeRevue/2005/Theo\\_Rve\\_1\\_2005.pdf](http://www.upcomillas.es/periodicas/SUMARIOS/TheologischeRevue/2005/Theo_Rve_1_2005.pdf)

2008.05.12.11.32.; Nyelvi kérdésekről lásd még ANGENENDT 2007, 396–398.

- <sup>65</sup> HAENDLER, 34.; HAUBRICHCHS, Wolfgang In AHF-Information. Bonifatius – Leben und Nachwirken (754–2004). Die Geschaltung des Christlichen Europa im Frühmittelalter. Tagung der Johannes Gutenberg–Universität, Mainz, des IEMAN Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens der Universität Paderborn, Center of Medieval Studies, Utrecht, in Verbindung mit Akademie des Bistums Mainz. Mainz, 2. bis 5. Juni 2004. www.ahf-muenchen.de/Tagungsberichte/Berichte/pdf/2004/057-04.pdf 2008.05.04.13.18.
- <sup>66</sup> VAVRINEK 12–13.; H. TÓTH IMRE: Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannóniai tevékenységéhez. *Actas*, 22. évf. 3. szám (2007) (24–34.) 30–31.
- <sup>67</sup> Konstantin legendája. In *Pannóniai legendák*. Ford.: F. KOVÁTS Pirokska. Budapest, 1978. XIV–XVII. 60–74. Konstantin a zoltárokat, a négy evangéliumot az apostoli könyveket és egyházi szertartási szövegeket fordított le. A bibliafordítás többi részét Metód készítette el, bár a Makkabeusok két könyvét nem fordította le. Metód legendája XV. 104. In *Pannóniai legendák*.
- <sup>68</sup> Metód legendája, VIII. 94.
- <sup>69</sup> Ekkehard. Ford.: Deér Terézia, Sz.Galántai Erzsébet. In A honfoglalás korának írott forrásai. (246–256.) 249–250.
- <sup>70</sup> SZEGFŰ LÁSZLÓ: Vata népe. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 67 (1980) 11–19. 15.
- <sup>71</sup> Szent Gellért püspök nagy legendája, 73.
- <sup>72</sup> Uo. 77–78.
- <sup>73</sup> DELIBERATIO: KARÁCSONYI BÉLA–SZEGFŰ LÁSZLÓ: *Deliberatio Gerardi Moresenae Ecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Pverorum Ad Isingrimum Liberalem*. Gellértnek, a marosi egyház püspökének elmélkedése a három ifjú binnuszáról a tudós Isingrimushoz. Budapest – Szeged, 1999. VII. 114. 454–455.; SZEGFŰ LÁSZLÓ: Gellért püspök filozófiája. In *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged, 2000.(387–400) 391.
- <sup>74</sup> Szent Gellért püspök nagy legendája, 83.
- <sup>75</sup> THIETMAR, II. 37.
- <sup>76</sup> MGH SS XII. 246. RICHTER, 59–60.
- <sup>77</sup> Lásd Yitzhak Hen In AHF-Information 3.
- <sup>78</sup> BEDA, I. 25.
- <sup>79</sup> *The Russian Primari Chronicle* 96–111.
- <sup>80</sup> BEDA I. 30. 86–87.
- <sup>81</sup> PILGRIM 24.
- <sup>82</sup> KÁLMÁNY LAJOS: *Boldogasszony. Ósvallásunk istenasszonya*. Debrecen, 2002. (=Bp., 1885.)
- <sup>83</sup> Szent István király nagy legendája 22; Szent Gellért püspök nagy legendája 80.
- <sup>84</sup> Szent Gellért püspök kis legendája 64.
- <sup>85</sup> Vö.: SZEGFŰ LÁSZLÓ : Ősi szellemi örökségünk I. 64. ; Kálmány 8.
- <sup>86</sup> HAENDLER 66–67.
- <sup>87</sup> FONT MÁRTA: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005. 93–97.
- <sup>88</sup> ÁDÁM, IV. 22. Lásd még Fraesdorff, 256.
- <sup>89</sup> Konstantin legendája, 64. Lásd Vavrinek 29.
- <sup>90</sup> THIETMAR VII. 69. PADBERG: A pogány hit maradványi Szászországban. Ford.: ROZGONYI Ivánné. In *Európa közepe 1000 körül*. Szerk.: Alfred WIECZOREK, Hans-Martin HINZ. Stuttgart, 2000. 419–420.
- <sup>91</sup> THIETMAR, VIII. 4.
- <sup>92</sup> QUERFURI BRÚNÓ: Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza. Ford.,

- bev., jegyz., TOROCZKAY Gábor. In ÁKÍF, 78–84. 83.
- <sup>93</sup> Szent Gellért püspök nagy legendája, 74.
- <sup>94</sup> Szent László törvényei. Ún. I. törvénykönyv 22. . In *Magyar történeti szövegyűjtemény*. 1000–1526. Szerk.: BERTÉNYI IVÁN. Budapest, 2000. 225.
- <sup>95</sup> Kálmán törvényei. Ún. I. zsinati határozat 7. 261. ; Kálmán ún. I. törvénykönyve. 73. 259. In *Magyar történeti szövegyűjtemény*. 1000–1526. A pusztaszentlászlói temető XI. század végi felhagyását arra vezetik vissza, hogy felépült Söjtör temploma, és az emberek a törvény értelmében a templom közelébe kezdtek temetkezni. Lásd SZÓKE BÉLA MIKLÓS – VÁNDOR LÁSZLÓ: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. Budapest, 1987. 85.
- <sup>96</sup> KRISTÓ GYULA: Sírhelyekre vonatkozó adatok okleveleinkben. In *Acta Universitas Segediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. 71(1981) 21–28.
- <sup>97</sup> VÁLYI KATALIN: Régészeti emlékek. In *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged, 2000. 365–385. 374.
- <sup>98</sup> BEDA II. 15. 130.; Ua. PADBERG 239.
- <sup>99</sup> WIDUKIND, III. 65.
- <sup>100</sup> SZÁDECZKY-KARDOSS 294. o. Lásd még NÓTÁRI 2005 a: 40. 55.
- <sup>101</sup> LexMa 8. 107–108.; HAENDLER 65.
- <sup>102</sup> THIETMAR III. 17.
- <sup>103</sup> ÁDÁM II. 40. Lásd FRAESDORFF 341.
- <sup>104</sup> *Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV*. Gondozta Domanovszky Sándor. In SRH. I. 323. 338–339.; KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. *Acta Universitas Segediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 18(1965) 24. 33.
- <sup>105</sup> ÁDÁM IV. 29.
- <sup>106</sup> ÁDÁM II. 59.
- <sup>107</sup> Vitéz Boleszló halála után Körülményes Mieszko lépett a trónra. Féltestvére, Bezprym azonban megdöntötte őt. Bezprym rövid uralma alatt törtek ki pogánylázadások. Lásd SROKA 185–187.; FONT 96.; GALLUS I. 19. 415–416.
- <sup>108</sup> BEDA II. 5. 108–109.
- <sup>109</sup> THIETMAR VIII. 5.
- <sup>110</sup> THIETMAR III. 17.